

ƏHMƏD BƏY AĞAOĞLUNUN MƏTBU FƏALİYYƏTİ VƏ YARADICILIĞINDA MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİN TƏBLİĞİ

Mahir Qəribov

*BDU, Milli mətbuat tarixi kafedrasının doktorantı, tarix üzrə fəlsəfə doktoru
E-mail: mahir_garibov@yahoo.com*

Xülasə

Əhməd Ağaoğlu özünün mətbu fəaliyyəti və publisistik məqalələrində hər zaman mədəniyyətin inkişafı üçün islahatçı mövqedən çıxış etmişdir. O, qarş mədəni dəyərləri ilə yanaşı çağdaş Avropa dəyərlərini də öz müfəkkir düşüncəsində və əsərlərində uğurlu şəkildə sintez etmişdir. Onun yaradıcılığında üslub, milli mədəniyyətin inkişafı üçün yeni fikir və düşüncələri cəmiyyətin mədəni həyatında köklü dəyişikliklərə səbəb oldu. Milli mətbuat səhifələrində onun yayınladığı məqalələr Azərbaycanda milli şüurunun ayanmasında və güclənməsində mühüm rol oynamışdır.

Açar sözlər: Əhməd Ağaoğlu, Mədəniyyət, İslam, Qərb, Üç mədəniyyət konsepsiyası

Azərbaycanın ictimai-ədəbi mühitinin görkəmli simalarından olan Əhməd bəy Ağaoğlu milli qurtuluşa gedən yolun cəmiyyətin mədəni inkişafından və təhsildən keçdiyini bildirdi. Onun yaradıcılığında xüsusi yer tutan "Üç mədəniyyət" əsərini 1919-1920-ci illərdə Maltada sürgündə ikən yazmış və

həmin əsər 1927-ci ildə İstanbulda çap olunmuşdur. Əsər ədibin dünyagörüşünün konseptual tərəflərini öyrənmək baxımından olduqca dəyərlidir. Dünya sivilizasiyasının Budda-Brəhmən, Qərb, yaxud Avropa və İslam kimi üç nəhəng mədəniyyət şaxələrinə söykəndiyini xarakterizə edən ədib onların müştərək və fərqli məqamlarını açıqlayır. [1, s. 70] «Mədəniyyət» anlayışı və yeni mədəniyyət konsepsiyası Ağaoğlu yaradıcılığında epizodik xarakter daşımamış, əksinə daha da dərinləşmiş və onun yaradıcılığında mühüm yer tutmuşdur. Əhməd bəy Ağaoğlunun mədəniyyətə dair düşüncələri ayrı-ayrı məqalələrində, ən əsası isə «Üç mədəniyyət» əsərində konsepsiya şəklində ifadə olunmuşdur. Bu konsepsiyasının ilk mərhələsində o, daha çox müqayisələrə üstünlük verir. Avropa mədəniyyəti ilə Şərq və Qərb mədəniyyətini qarşılaşdırır, müqayisə edir və xalqın milli şüurunun hansı istiqamətdə formalaşması məsələsində olduqca qiymətli fikirlər irəli sürür. Bu əsərdə Ə. Ağaoğlu dünya sivilizasiyasının beşiyi olan Şərq mədəniyyətinin tənəzzülünün səbəblərini göstərməkdə yanaşı, Qərb mədəniyyətini mənimsəmə yollarını da xarakterizə etmişdir. O, əsərinin ilk nəşrinə «Ön söz»ündə yazırdı ki, əsərin mövzusu dünyada yan-yanə yaşayan üç mədəniyyətdən birinin, yəni Qərb mədəniyyətinin digərlərinə qalib gəldiyini və dolayısı ilə qurtuluşumuz üçün bu mədəniyyəti olduğu kimi mənimsəməkdən başqa çarə olmadığını göstərməkdir. [2, s. 19].

Ə. Ağaoğlu «Üç mədəniyyət» əsərində «mədəniyyət» anlayışını «sivilization» anlayışı ilə bərabər tutaraq ona verilən tərifləri ümumiləşdirmiş və bu qənaətə gəlmişdir: «Biz bu deyimi, zənnimizcə, bütün tərifləri əhatə edən və bu kəlməyə ən geniş mənanı verən «Həyat tərz-i» olaraq qəbul edirik. Belə ki, mədəniyyət demək «həyat tərz-i» deməkdir. Yalnız həyat qavramını ən geniş və əhatəli bir mənada anlamaqdır. Həyatın bütün təəcəllilərini, maddi və mənəvi bütün olaylarını o qavram əhatə etməlidir» [3, s. 24]. Ötən əsrin ikinci onilliyində Ziya Göyaltı da «Türk yurdu» dərgisində bu istiqamətdə yazdığı məqalələrində, bunu «Türk millətindənəm, islam ümmətindənəm, Batı (Qərb, Avropa) mədəniyyətindənəm» şəklində formulə etmişdir. Böyük fikir adamının bu istiqamətdə araşdırmaları «Türkçülüyn əsasları» kitabının nəşri ilə nəticələnmişdir. Bu əsərdə Z. Göyaltı milli kultür və mədəniyyət anlayışlarına aydınlıq gətirərək yazırdı: «Türkçülər tamamilə türk və müsəlman qalmaq şərtilə Qərb mədəniyyətinə tam və qəti bir surətdə girmək istəyənlərdir. Ancaq Qərb mədəniyyətinə girmədən öncə milli kultürümüzü arayıb taparaq meydana çıxarmağımız tələb olunur» [2, s. 50]. Bu mədəniyyətlər arasında «qarşılıqlı əlaqələr», «sıx təmaslar» vardır. O, bu mədəniyyətlərin içərisində səkkiz milyonlu Budda-Brahma, Qərb və ya Avropa və islam mədəniyyətlərinə toxunaraq onla, «... yayılma coğrafiyasını da göz önünə gətirir. Bu müxtəlif mədəniyyət zümrələrinin yayılma sahəsinə nəzər yetirən Ə. Ağaoğlu qan, cins, rəng və dil dəyişikliklərinə rəğmən, onların bəzi ortaqlar və ümumi tərəflərini üzə çıxarır. Ümumi tərəflər insanların yalnız görüş-nüşlərinə deyil, eləcə də daxili dünyasına - onların ruhi hallarına, görüş tərzlərinə və zehniyyətinə qədər gedib çıxır. Bu bənzəyiş hər üç mədəniyyətə sahib olan insanlar arasında da vardır. O, daha sonra üç mədəniyyət arasında oxşar və

fərqli cəhətləri əhatə edən məsələləri iki qismə böldür: maddi və mənəvi. Maddi qisim dedikdə o, geyimlərin şəkli, binaların forması, ibadət və ayinlərin icra tərzini, mənəvi qisim dedikdə isə düşüncə və duyğuların nəzərdə tutuldu. O, ikinci qismin yayılma arealını daha geniş və əhatəli hesab edərək bu mədəniyyətin tarixinə ekskurs edir. İslam aləminin hər tərəfindən gəlmiş alimlər, ədiblər arab və fars dillərini mükəmməl bilməklə bir yerdə toplanmış akademiya qurduqları kimi, qərbli alim və yazıçılar da fransızca, ingiliscə, almanca, üstəlik əski latıncı da öyrənirdilər. Onun fikrincə, XIX əsrdə mətbəəçilik və aləqlərin inkişafı Qərb mədəniyyətini önə çıxarmışdır. Ə. Ağaoğlu onları qarşılaşdırarkən Qərb mədəniyyətinin üstün durumda olduğunu qeyd edir. Yəni Qərb mədəniyyətini qalib, Budda-Brahma və islam mədəniyyətinin isə məğlub durumda olduğunu iddia edir. Əlbəttə, bu cür fikirləri o dövrə səsləndirmək böyük cəsarət tələb edirdi. Ona görə ki, hələ də sivilizasiya, idarəetmə baxımından islam aləminə heyranlar və onu kor-koranə müdafiə edənlər çox idi. Ə. Ağaoğlu onları "gərçəyi görməməkdən xoşlanan korlar" adlandırdı [3, s. 28]. Doğrudan da, onun yaşadığı dövrdə istər Asiya, istərsə də islam cəmiyyətlərində bir-biri ilə mücadilə aparan iki cərəyanı aydın görmək olurdu: məhəlli, əski ənənələrə dayanan mədəniyyətlə, Qərb mədəniyyəti tərəfdarlarının mübarizəsi davam edirdi. Bir tərəf keçmiş və yüz illər boyu sahib olduğu ənənəni qorumağa çalışır, o biri tərəf isə mühafizəkarlığa meydan oxuyaraq Qərb mədəniyyətini təbliğ edirdi. Ə. Ağaoğlu da dövrünün şərtlərindən və tələblərindən çıxış edərək «Avropa mədəniyyətindən könərlaşmaq istəyən bütün cəmiyyətlər və əzəlliklə islam mədəniyyətinə mənsub olanların gün keçdikcə daha da azaldığını görürük» fikri ilə ikinci cərəyanı haqq qazandırdı. [1, s. 45]

Onun mədəniyyət konsepsiyasının əsas əsaslıdır, tarixi faktları bir-birinə birləşdirən, islam dininin maddi və mənəvi ünsürləri ilə formalaşmış sosial-psixoloji şəraitin mədəni müstəqilliyə təsirinə çox böyük əhəmiyyət verirdi. Ə. Ağaoğlunun din, əxlaq, fərd, ictimaiyyət, dövlət, hökumət və s. anlayışlara bağlı fikirləri bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlayır. Onun "Kafkaz", "Kaspi", "Hayat", "İrsad", "Tərəqqi", "Sorus" kimi mətbu orqanlarında çap edilən əsərlərinin əksəriyyətində də Qərb ədiblərinin yaradıcılığında ətraflı bəhs edilmişdir. O dünya mətbuatı və ədəbiyyatına çıxış üçün xarici dil bilməyi başlıca amil kimi qiymətləndirirdi. Dünya klassiklərinin uğununu onların ən azı üç Avropa dilini-fransızca, ingiliscə, almanca bilməsində görür, bu dillərin mətbuat, elm və ədəbiyyat arasında körpü olduğunu qeyd edirdi. Ağaoğlu öz əsərlərində ziyalı insanların yetişməsi üçün mühitin olması əsas şərt kimi göstərir, savadlı cəmiyyətin olması təhsil ocaqlarının, akademiya və universitetlərin yaradılmasında görürdü. Əhməd bəy öz fikirlərini dünya xalqlarının təcrübə və nailiyyətlərindən nümunə götürərək sübuta yetirirdi. Rusiyada I Pyotrun yenidən qurulmuş tədrisə, ölkədə akademiya, universitet açmaqla başladığını və məhz bunun nəticəsində Rusiya cəmiyyətinin Lomonosov, Puşkin, Turgenev, Dostoyevski, Tolstoy, Mendeleyev, Qorki kimi şəxsiyyətlər qazandığını söyləyirdi. O, Parisdə tələbə olarkən ona dərs deyən Ernst Renan, Ceyms Darmstet, Barbiye de Mey-

nar, İppolit Ten, Qaston Paris kimi Qərb ədiblərinin onun formalaşmasında böyük rollarının olduğunu həmişə öz əsərlərində qeyd etmişdir. Əhməd bəy bir sıra Qərb ədiblərinin yaradıcılığını "Mən kiməm?" əsərində geniş şəkildə təhlil edib qiymətləndirmiş, onların fikirlərini təqdir etdiyini bildirmişdir. [4, s. 28] Bu əsərində Əhməd bəy, Monten, Lüiter, Kalfin, Rafello, Leonardo da Vinçi kimi Qərb müstəfəklərlərinin fikirlərini bəyəndiyini, eyni zamanda Qərb təbəsisayın bəy olmasını Brutların, Katonların, Sokratların sayəsində yaşadığını və cəmiyyətin buna görə onlara borclu olduğunu qeyd edir. O, öz fikirlərini təbliğ etmək üçün qəzet çapının önəmini alıyrdı. 1891-ci ildə Qafqaz Sənzura Komitəsi tərəfindən Azərbaycanca qəzetlərin çap olunmasına qadağa qoyuldu. Halbuki eyni dövrdə Cənub Rusiyasının ərazisində ermənicə və gürcücə fəaliyyət göstərən 19 qəzet çıxdı. 1897-ci ildə Əhməd bəy Hacı Zeynalabdin Tağıyevin dəvəti ilə "Kaspi" qəzetində fəaliyyət göstərmək üçün Bakıya gəldi. Bakıya köçdükdən sonra onun qəzetdə yazdığı yazılar daha çox müsəlman cəmiyyətindəki problemlərlə, cəmiyyətdəki qadınların problemləri ilə bağlı idi. Əhməd bəy hekayələrində birində Qərb filosofu Nitsşe ilə Şərqi əxlaqçı filosofu Konfutsini qarşılaşdırıb, onların dialoqu ilə öz fikirlərini vərə bilməmişdir. Əhməd bəy burada əxlaqi dəyərləri üstün tutub, Nitsşenin "güclü haqları" prinsipini tənqid edərək, Nitsşeni mənfə qəhrəman kimi seçir. [5, s. 28]. Sonralar Nitsşenin ideyalarını özünə rəhbər seçən Adolf Hitlerin "yalnız fiziki cəhətdən sağlam insan xeyir verə bilər" prinsipinə əsaslanaraq, milyonlarla insanın ölümünə səbəb olması, Əhməd bəy nə qədər haqlı olmasının sübutu idi. Əhməd bəy Nitsşe ilə yanaşı fransız yazıçıları olan Pol Burje və Jorj Orenin də fikirlərini heç cür qəbul etmirdi. O, Milton, Lökk, Spenser, Russo, Şekspir, Siller, Höte, Puşkin, Tolstoy kimi ədiblərin əsərlərinə rəğbət bəsləmiş və onların fikirlərini dəstəkləmişdir. [6, s. 28]

Əhməd bəy Ağaoğlu Qərb ədiblərinin yaradıcılığını mətbuatda nəşr etdirdiyi məqalələrdə, eyni zamanda özünün "Aydın və islam", "Türk hüquq tarixi", "Hüquqi-ənsiyyə", "Dövlət və fərd", "Sərbəst insanlar ölkəsində", "Üç mədəniyyət", "İngiltərə və Hindistan", "Mən kiməm?", "İran və inqilab", "İxtilamı, istiqlalı", "Sərbəst firqə xatirələri" kimi əsərlərində qiymətləndirmişdir. [7, s. 382] Onun mənəvi irsi zaman keçdikcə daha dərinlən anlaşılacaqdır. O, Avropa, Rusiya və Şərq mədəniyyətləri kontekstində yetişən, zamanın siyasi həyatına təsir etmək imkanlarına malik olan nümunəvi bir şəxsiyyət idi.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Ağaoğlu Ə. Üç mədəniyyət. Bakı: 2006, 154 s.
2. Göyalp Z. Türkçülüyün əsasları. Bakı: 1991, 175 s.
3. Ağaoğlu Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: 2007, 391 s.
4. Ağaoğlu Ə. Mən Kiməm? Bakı: 2019, 598 s.
5. ANAR, Əhməd bəy Ağaoğlu "Mən kiməm?" 525-ci qəzet, 2019 S. 10
6. Ağaoğlu Ə. "Qafqazda milli məsələ" Bakı: 2019, 275 s.
7. Əhməd bəy Ağaoğlunun anadan olmasının 150 illiyinə həsr edilmiş Beynəlxalq Simpoziumun materialları Bakı 2019, 485 s

Mahir Qaribov

Propagation of national and moral values in the press activity and creativity of Ahmet bey Agaoglu

Summary

Ahmet Agaoglu has always taken a reformist position for the development of culture in his press activity and journalistic articles. He successfully synthesized Eastern spiritual values as well as modern European values in his thinking and works. His creative style, new ideas and thoughts for the development of national culture led to radical changes in the cultural life of the society. The articles published by him in the pages of the national press played an important role in the awakening and strengthening of national consciousness in Azerbaijan.

Key words: *Ahmad Agaogly, cultures, islam, west, tthree cultures concept*

Махир Гарибов

Пропаганда национально-нравственных ценностей в пресс-деятельности и творчестве Ахмет бека Агаоглу

Резюме

Ахмет Агаоглу в своей печатной деятельности и публици-стических статьях всегда занимал реформаторскую позицию для развития культуры. Он успешно синтезировал восточные духов-ные ценности, а также современные европейские ценности в своем мышлении и творчестве. Его творческий стиль, новые идеи и мыс-ли по развитию национальной культуры привели к коренным из-менениям в культурной жизни общества. Статьи, опубликованные им на страницах национальной печати, сыграли важную роль в пробуждении и укреплении национального самосознания в Азер-байджане.

Ключевые слова: *Ахмед Агаоглу, культура, ислам, запад, концепция*